

Henryk Bartoszewicz

Warszawa

Misja Stanisława Patka w Moskwie w świetle jego raportów

Przygotowany do druku przez Małgorzatę Gmurczyk–Wrońską zbiór raportów, pism i listów Stanisława Patka, posła polskiego w Moskwie w latach 1927–1932, należy do rzadkości na polskim rynku wydawniczym¹. Podobne edycje źródeł do dziejów dyplomacji II Rzeczypospolitej, obejmujące zasięgiem tematycznym dokumentację wytworzoną przez jednego dyplomata w okresie sprawowania danego urzędu, ukazywały się częściej poza granicami kraju². Po 1989 r. w Polsce wydano drukiem dwa tego rodzaju opracowania. Pierwsze z nich to dziariusz Jana Szembeka z okresu od września do grudnia 1939 r.³, a drugie to krajowe wydanie wspomnień i dokumentów Juliusza Łukasiewicza⁴.

Wartość poznawcza korespondencji Patka z Moskwy jest nie do przecenienia, zarówno ze względu na rangę polskiej placówki dyplomatycznej w stolicy Związku Sowieckiego, jak i ze względu na czas, w którym kierował nią ten polityk i dyplomata. Przybywający do Moskwy w 1927 r. Stanisław Patek (1866–1944) był już dyplomata doświadczonego. Ten znany adwokat, działacz społeczny i niepodległościowy karierę rozpoczął od udziału w pracach paryskiej konferencji pokojowej. W czasie wojny polsko–bolszewickiej był ministrem spraw zagranicznych (16 XII 1919–9 VI 1920) w rządzie Leopolda Skulskiego. W latach 1921–1926 pełnił funkcję posła RP w Tokio. Jednakże kwalifikacje nie były jedynym czynnikiem, który zadecydował o wyborze Patka na stanowisko posła w Moskwie. Pomimo formalnych deklaracji kierujących resortem spraw zagranicznych bezpośrednio po maju 1926 r., Romana Knolla i Augusta Zaleskiego, kontynuowania wobec Związku Sowieckiego polityki Aleksandra Skrzyńskiego⁵, polska polityka wschodnia w rzeczywistości była ustalana na

¹ Stanisław Patek, *Raporty i korespondencja z Moskwy (1927–1932)*, wybór, wstęp i oprac. M. Gmurczyk–Wrońska, Warszawa 2010 (dalej: *Stanisław Patek. Raporty*), Wydawnictwo Neriton, ss. 500.

² [J. Lipski], *Diplomat in Berlin. 1933–1939. Papers and Memoires of Józef Lipski. Ambassador of Poland*, ed. by W. Jędrzejewicz, New York–London 1968; J. Łukasiewicz, *Dyplomata w Paryżu, 1936–1939: wspomnienia i dokumenty Juliusza Łukasiewicza, ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej*, wyd. rozszerz. oprac. W. Jędrzejewicz i H. Bułhak, Londyn 1989; [J. Szembek], *Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1939)*, t. I: *Wprowadzenie i dokumentacja do lat 1933–1934. Diariusz Jana Szembeka za rok 1935*, oprac. T. Komarnicki, Londyn 1964; t. II: *Uzupełnienia do dokumentacji tomu pierwszego. Diariusz Szembeka za rok 1936. Dokumentacja za rok 1936*, oprac. T. Komarnicki, Londyn 1965; t. III: *Dokumentacja za styczeń–marzec 1937 r. Diariusz Jana Szembeka za rok 1937. Dokumentacja do diariusza za rok 1937*, oprac. T. Komarnicki, Londyn 1969; t. IV: *Diariusz i dokumentacja za rok 1938*, oprac. J. Zarański, Londyn 1972.

³ J. Szembek, *Diariusz. Wrzesień–grudzień 1939*, oprac. B. Grzeloński, Warszawa 1989.

⁴ J. Łukasiewicz, *Dyplomata w Paryżu*, Warszawa 1998.

⁵ Wiceminister spraw zagranicznych, Roman Knoll w wywiadzie udzielonym paryskiemu dziennikowi „Le Temps” 27 V 1926 r. mówił, że koncepcje federacyjne Piłsudskiego z 1919 r. należą do przeszłości. „Polityka Pana Skrzyńskiego — dodawał — oparta na traktacie ryskim i zbliżeniu ekonomicznym z Rosją pozostają naczelną zasadą polityki wschodniej Polski”. Cyt. za: *Historia dyplomacji polskiej*, t. IV: *1918–1939*, pod red. P. Lossowskiego, Warszawa 1995, s. 344–345. Wywiad Knolla

nowo. Jeżeli nawet zachowano niektóre główne cele, takie jak dążenie do zawarcia paktu o nieagresji i układu handlowego, to zmianie ulegała taktyka, a jej realizację powierzono dyplomatom związanym z pomajowym obozem politycznym. Dlatego też bliski Józefowi Piłsudskiemu Patek zastąpił na stanowisku posła RP w Moskwie Stanisława Kętrzyńskiego, związanego z endecją.

Stanisław Patek nominację otrzymał 10 XII 1926 r. Cztery dni później, 14 grudnia, Józef Piłsudski w rozmowie z sowieckim przedstawicielem dyplomatycznym w Warszawie, Piotrem Wojkowem, w obecności Patka i Knolla oświadczył, że nowo mianowany poseł jedzie do Moskwy nie jako jego przedstawiciel, tylko „w normalnym charakterze posła Rzeczypospolitej, działającego z ramienia rządu, w myśl instrukcji udzielanych przez ministra spraw zagranicznych”⁶. Nie wiemy dokładnie, jakie instrukcje od Piłsudskiego i Zaleskiego otrzymał nowy poseł RP przed wyjazdem do Związku Sowieckiego. Piłsudski przyjął Patka przed objęciem placówki moskiewskiej dwukrotnie: po raz pierwszy 28 XII 1926 r. po południu „na dłuższej rozmowie”⁷ i 8 I 1927 r. przed opuszczeniem Warszawy⁸, ale jak wiadomo, marszałek udzielał jedynie wskazówek ustnych. Nie zachowała się także instrukcja ministra spraw zagranicznych wystawiona przed wyjazdem Patka do Moskwy. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że również Zaleski pierwsze zalecenia dla Patka sformułował jedynie podczas osobistej rozmowy, bez sporządzenia stosownego dokumentu na piśmie⁹. Dopiero 31 I 1927 r. poseł w Moskwie otrzymał pierwszą instrukcję od ministra spraw zagranicznych RP, dotyczącą kwestii rokowań polsko–sowieckich w sprawie paktu o nieagresji i neutralności¹⁰.

należał do działań dyplomatycznych mających przekonać międzynarodową opinię publiczną, w tym także Związek Sowiecki, że polityka zagraniczna nowych władz w Polsce będzie kontynuacją polityki prowadzonej przez poprzednie rządy, w tym przez gabinet Aleksandra Skrzyńskiego. Zapewnienia te wówczas były głównie kierowane do Moskwy, gdzie Józefa Piłsudskiego kojarzono jako zwolennika koncepcji federacyjnej i zwycięskiego wodza wojnie polsko–bolszewickiej. Na Kremlu obawiano się, czy raczej pozorowano obawy, nowego konfliktu z Polską.

⁶ Notatka z rozmowy Piłsudskiego z Wojkowem, grudzień 1926 r., w: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko–radzieckich (maj 1926–grudzień 1932)*, t. V, oprac. T. Cieślak, M. Czernych, S. Falkowicz, J. Jurkiewicz, S. Łopatniuk, A. Zatorski, Warszawa 1966 (dalej cyt.: DMHSPR, t. V), dok. nr 44, s. 92; P. Wandycz, J. Borzęcki, *Rozmowy Piłsudskiego z Wojkowem. Fragmenty raportów*, „Zeszyty Historyczne” 2004, nr 149, s. 22.

⁷ W. Jędrzejewicz, S. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. III: 1921–1935, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994, s. 63. Wcześniej, 16 XI 1926 r., Piłsudski przyjął Patka jako „desygnowanego do objęcia poselstwa w Moskwie”. Ibidem, s. 58.

⁸ Ibidem, s. 64.

⁹ Z opublikowanego w recenzowanym zbiorze dokumentów raportu Patka dla Zaleskiego z 31 I 1927 r. dowiadujemy się tylko, że w rozmowach, jakie przeprowadził on przed wyjazdem z Warszawy (chodzi tu najprawdopodobniej o rozmowy z Piłsudskim, Zaleskim i Knollem), na temat planów i strategii kontaktów z władzami sowieckimi ustalono, aby w sprawie paktu gwarancyjnego działał bez pośpiechu. Najpierw miał zorientować się w „sytuacji faktycznej”, odwiedzić konsulaty polskie w Związku Sowieckim i omówić z kierownictwem Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych zasadnicze punkty, „objęte dotychczasowymi pertraktacjami”, a następnie przyjechać do Warszawy „w celu sprecyzowania ewentualnych warunków paktu”. *Stanisław Patek. Raporty*, dok. nr 5, s. 76–79.

¹⁰ Dokument ten przechowywany w zbiorach Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego (zespół Ambasada Londyn), wcześniej nie wykorzystywany przez badaczy, do obiegu naukowego wprowadził Marek Kornat publikując go na łamach „Zeszytów Historycznych”. Instrukcja ministra Zaleskiego dla posła Patka w Moskwie, 31 stycznia 1927 r., w: M. Kornat, *Stanisław Patek i początki*

August Zaleski, sceptycznie oceniający szanse na zawarcie paktu¹¹, uważał, że nie można nie podjąć próby wynegocjowania porozumienia ze Związkiem Sowieckim, które mogłoby stworzyć warunki polityczne umożliwiające zachowanie bezpieczeństwa polskiej granicy wschodniej, w przypadku naruszenia przez Niemcy granicy zachodniej. Minister spraw zagranicznych RP pomimo przeświadczenia o całkowitej nielojalności sowieckiego kontrahenta zalecał Patkowi prowadzenie negocjacji, ponieważ jego zdaniem układ z Moskwą, zawierający „klauzulę o nieagresji i o neutralności na wypadek wojny z państwem trzecim, oraz o pokojowym sposobie rozstrzygania konfliktów międzynarodowych”, byłby dla Polski niewątpliwie pożądany. Porozumienie polityczne ze Związkiem Sowieckim, według Zaleskiego, powinno zostać osiągnięte, „z drobnym chociaż pomnożeniem gwarancji stosunków pokojowych polsko–sowieckich i bez rezygnacji z żywotnych interesów państwowych” Polski. W przypadku nieosiągnięcia tego rodzaju porozumienia z Moskwą poseł Patek został zobowiązany do rozegrania negocjacji polsko–sowieckich tak, „aby odpowiedzialność za ich bezcelowość nie spadła na stronę polską”. Szef dyplomacji polskiej zalecał posłowi w Moskwie dostosowanie każdego posunięcia w dziedzinie rokowań polsko–sowieckich do aktualnej sytuacji w pertraktacjach Związku Sowieckiego z państwami bałtyckimi. Taktyka w tym zakresie miała być wypracowywana w Warszawie. Patek został zobowiązany także do prowadzenia rozmów na temat paktu i nieagresji i neutralności łącznie z negocjowaniem warunków jak najszybszego wprowadzenia w życie niewykonanych klauzul traktatu ryskiego. Ponadto minister Zaleski zapowiadał, że uzupełnieniem „niniejszej instrukcji zasadniczej w sprawie rokowań politycznych będą instrukcje w sprawie najbliższej fazy taktycznej tych rokowań, oraz w sprawach ekonomicznych”¹².

Materiały zawarte w tomie dokumentów przygotowanym do druku przez M. Gmurczyk–Wrońską stanowią najistotniejszą częśći ogromnej dokumentacji pozostawionej przez Stanisława Patka z okresu jego misji w Moskwie. W zbiorze tym znajduje się 225 raportów, listów, notatek i depeesz, poza nielicznymi wyjątkami¹³, wcześniej niepublikowanych, pocho-

jego misji w Moskwie w r. 1927 (w świetle nowych dokumentów), „Zeszyty Historyczne” 2007, nr 160, s. 146–155.

¹¹ Zaleski uważał, że Związek Sowiecki występując do szeregu państw, w tym i Polski, z propozycją zawarcia paktu o nieagresji i dochodząc w czterech przypadkach (Turcja, Niemcy, Afganistan i Litwa) do jego podpisania miał na celu nie tylko bezpieczeństwo własnych granic, ale także dążył do stworzenia systemu politycznego, którego centrum stanowiłaby Moskwa, „systemu pozwalającego na wzmoczenie autorytetu sowieckiego na polu międzynarodowym, w stosunku zaś do szeregu słabszych państw, sąsiadujących lub blisko sytuowanych geograficznie (państwa bałtyckie łącznie z Litwą, państwa azjatyckie), mającego na względzie stworzenie w tych państwach dla rządu sowieckiego stanowiska uprzywilejowanego wobec państw trzecich”. Rząd polski, jak deklarował minister spraw zagranicznych, był gotów poprzeć akcję sowiecką, jeśli jej celem byłoby zapewnienie i umocnienie „powszechnego pokoju i przyjaznych stosunków między państwami”. Natomiast, jeśli akcja ta miałaby na celu wzmocnienie roli Moskwy na arenie międzynarodowej i służyłaby „za przykrywkę dla imperializmu rosyjsko–sowieckiego” wówczas strona polska będzie akcji tej przeciwdziałać. Szef dyplomacji polskiej dostrzegał także inne czynniki niesprzyjające zawarciu polsko–sowieckiego paktu o nieagresji, jak nieprzychylnie stanowisko Niemiec. *Ibidem*, s. 146–149.

¹² *Ibidem*, s. 152–155. Instrukcja Zaleskiego dla Patka z 31 I 1927 r. nie znalazła się w recenzowanym zbiorze. Natomiast M. Gmurczyk–Wrońska opublikowała instrukcję Zaleskiego dla Patka z 10 II 1927.

¹³ W tej grupie znalazły się dokumenty wcześniej opublikowane w: DMHSPR, t. V; *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1931*, red. M. Wołos, Warszawa 2008 (dalej cyt.: *PDD 1931*); W. Materski, *Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym. Dokumenty i materiały*, Warszawa 2000; *Nieznane dokumenty archiwalne z historii polsko–radzieckich*

dzących przede wszystkim z zespołów akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ambasady RP w Moskwie, Berlinie, Londynie, Paryżu i Waszyngtonie, przechowywanych w zasobie Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Tom otwiera obszernie *Wprowadzenie* (s. 5–57) i *Nota edytorska* (s. 59–60) pióra M. Gmurczyk–Wrońskiej, a zamykają indeksy: osób i nazw geograficznych.

Redaktor tomu dokonała wyboru dokumentów, co podkreśla we *Wprowadzeniu*, przede wszystkim pod kątem informacji bibliograficznych, poglądów, spostrzeżeń i ocen Stanisława Patka. Materiały te stanowią świadectwo sumiennego realizowania przez posła polskiego w Moskwie w latach 1927–1932 zadań wyznaczonych w instrukcji ministra Zaleskiego z 31 I 1927 r. i w następnych instrukcjach, kierowanych do szefa moskiewskiej placówki dyplomatycznej. Ukazują jego analizy i oceny stosunków polsko–sowieckich, polskiej polityki zagranicznej i stosunków międzynarodowych, a także opinie na temat ustroju, polityki wewnętrznej i zagranicznej Związku Sowieckiego.

Patek w Moskwie nie był jedynie wykonawcą zaleceń centrali MSZ. Starał się wprowadzać własne pomysły i korekty do działań postulowanych przez Wierzbową, konsultując swoje propozycje z ministrem Zaleskim i dwoma kolejnymi podsekretarzami stanu, Romanem Knollem i Alfredem Wysockim. W sprawie najważniejszej, negocjowania układu o nieagresji, poseł w Moskwie w odpowiedzi na instrukcję z 10 II 1927 r. (dok. nr 10, s. 85–87), deklarując gotowość prowadzenia pertraktacji zgodnie z zaleceniami centrali MSZ, jednocześnie zgłaszał szereg własnych postulatów w tej kwestii, z których najważniejszym było żądanie prowadzenia rozmów polsko–sowieckich na ten temat „albo w Warszawie, albo w Moskwie”, a nie jednocześnie w obu stolicach, ponieważ jego zdaniem „rozdwojenie takie zawsze na swoją korzyść wyzyska przeciwnik” (dok. nr 11, s. 87–89). Istniała także różnica zdań między Zaleskim i Patkiem na temat tempa negocjowania paktu gwarancyjnego. Szef dyplomacji polskiej był zwolennikiem pertraktacji wolniejszych. Natomiast poseł w Moskwie opowiadał się za możliwie szybkim rozpoczęciem rozmów ze stroną sowiecką (dok. nr 13, s. 92–93).

Raporty Patka z 1927 r. zawarte w recenzowanym zbiorze pokazują, jak niezwykle trudne były negocjacje ze stroną rosyjską w sprawie układu o nieagresji. Przedstawiciele Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR przede wszystkim odrzucali dwa ważne postulaty polskie. Nie wyrażali oni zgody na umieszczenie w tekście dokumentu formuły stwierdzającej jego zgodność z międzynarodowymi zobowiązaniami obu państw, w tym Polski jako członka Ligi Narodów. Nie byli także skłonni zaakceptować postulatu powiązania paktu polsko–sowieckiego z podobnymi układami zawartymi przez Związek Sowiecki z państwami bałtyckimi. Poseł polski przypuszczał, że „łatwiej im [stronie sowieckiej — H. B.] będzie przyjąć redakcję naszą w sprawach dotyczących Ligi, aniżeli w sprawach, dotyczących Finlandii, Estonii i Łotwy” (*raport Patka do Zaleskiego*, 19 IV 1927 r., dok. nr 27, s. 114–115). Starał się również, działając zgodnie z zaleceniami centrali MSZ, uzyskać od Rosjan informację o stanie zaawansowania ich rokowań w sprawie paktów z Estonią, Finlandią i Łotwą (*raport Patka do Zaleskiego*, 29 IV 1927 r., dok. nr 33, s. 121–123). Na początku maja 1927 r. strona sowiecka zaczęła przejawiać pozorną gotowość do pewnych ustępstw w kwestiach spornych. Główny jej negocjator, zastępca ludowego komisarza spraw zagranicznych, Boris Stomoniakow był gotów zgodzić się na zapisy dotyczące Ligi Narodów, ale nie w tekście paktu, tylko w protokole dodatkowym. Podobną propozycję wysunął w odniesieniu do definicji agresora. Deklarował wyrażenie zgody na wprowadzenie do artykułu pierwszego paktu

rokowań o pakt o nieagresji, oprac. S. Łopatniuk, „Z Dziejów Stosunków Polsko–Radzieckich” 1969, t. V, s. 177–200.

wzmianki o traktacie ryskim jako podstawie polsko–sowieckich stosunków i zobowiązań. Nierozstrzygnięta pozostawała jednak nie tylko sprawa zapisu dotyczącego Estonii, Finlandii i Łotwy, ale również kwestia koncyliacji i arbitrażu (*raport Patka do Zaleskiego*, 9 V 1927 r., dok. nr 36, s. 127–129). Rozmowy na temat paktu zostały przerwane w końcu 1927 r. (*raport Patka do naczelnika Wydziału Wschodniego MSZ, Tadeusza Hołówki*, 20 XII 1927 r., dok. nr 95, s. 240–241).

Na uwagę zasługują także dwa raporty Patka z początku jego misji w Moskwie na temat rozmów, jakie przeprowadził z posłami państw bałtyckich w Związku Sowieckim. Dotyczyły one kwestia paktów gwarancyjnych. Opinie i oceny ministrów pełnomocnych, Estonii, Finlandii, Łotwy i Szwecji w pełni potwierdzały tezy zawarte w instrukcji Zaleskiego dla Patka z 31 I 1927 r., o dążeniu ZSRR do zawarcia ze słabszymi sąsiadami „paktów o nieagresji” pozwalających na stworzenie w tych państwach dla Sowietów stanowiska uprzywilejowanego, zagrażającego suwerenności i niepodległości partnerów. Związek Sowiecki był wówczas gotów zawrzeć układy gwarancyjne z Estonią i Łotwą, ale jak twierdzili posłowie tych krajów, Henryk Laretoi i Karol Ozolos, bez umów o koncyliacji i arbitrażu. Poseł Szwecji w Moskwie Karol Heidenstam informował Patka o braku zainteresowania ze strony jego kraju paktem gwarancyjnym z ZSRR z powodu braku wspólnej granicy (dok. nr 4, s. 75–76). Natomiast przedstawiciel dyplomatyczny Finlandii w Moskwie Antti Hackzell oświadczył, że naród i rząd fiński nie dowierzając Rosji, nie przywiązuje wagi do zawarcia z tym państwem osobnego paktu o nieagresji w „proponowanej przez Rosję redakcji ogólnikowej”. Poinformował on także Patka o rozważaniu przez ZSRR możliwości podpisania układu gwarancyjnego z Estonią, Finlandią i Łotwą, bez udziału Polski (dok. nr 9, s. 84–85).

Niezmiernie interesujące są zamieszczone w opracowanym przez M. Gmurczyk–Wrońską zbiorze dokumentów raporty posła polskiego z jego podróży po Związku Sowieckim. Redaktor tomu trafnie pisze we *Wprowadzeniu*, że „Piłsudski powierzył Patkowi nie tylko misję normalizacji stosunków polsko–sowieckich, w tym podpisania paktu o nieagresji, lecz również — jak należy przypuszczać — wspierania tendencji odśrodkowych wśród narodów wchodzących w skład federacji rosyjskiej” (s. 15). Należy jeszcze dodać, że po maju 1926 r. w kierownictwie MSZ znaleźli się animatorzy i ówcześni liderzy prometeizmu, wice-minister Roman Knoll i naczelnik Wydziału Wschodniego Tadeusz Hołówko¹⁴. Przychylny prometeizmowi był także szef resortu, August Zaleski. 31 I 1927 r. Patek informował ministra Zaleskiego o swoich planach najbliższych podróży i przyjętej w tej kwestii taktyce. Postanowił najpierw pojechać do Leningradu, a dopiero później złożyć wizyty w Charkowie i Mińsku, aby „nie wglądały na polityczne wizyty oddawane w stolicach poszczególnych państw związkowych sąsiadujących z nami” (dok. nr 5, s. 76–79). Uwaga posła polskiego podczas jego wizyty w Leningradzie była przede wszystkim skoncentrowana na życiu Polonii w tym mieście. „Najsmutniejszą wiadomością, jaką wywiozłem z mojego pobytu w Leningradzie, pisał Patek do ministra Zaleskiego, o szybkim wynaradawianiu się Polaków w warunkach państwa komunistycznego, jest fakt, że w odmętach chwili bieżącej zatracają

¹⁴ Tadeusz Hołówko i Roman Knoll należeli do grona czołowych reprezentantów prometeizmu, upatrujących w komunistycznym ustroju i wielonarodowym, imperialnym charakterze państwa sowieckiego przesłanki sprzyjające wyzwoleniu narodów ZSRR. Od początku lat 20. prowadzili działalność na rzecz wspierania ruchów i organizacji niepodległościowych narodów kaukaskich i Ukrainy. I. Werschler, *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko, życie i działalność*, Warszawa 1984, s. 213–222; H. Bartoszewicz, *Misja Romana Knolla w Ankarze, 1924–1925*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo–Wschodniej”, t. XXXVI, 2006, s. 121–123.

my całe zastępy młodzieży polskiej” (*raport Patka do Zaleskiego*, 3 III 1927 r., dok. nr 19, s. 99–101)¹⁵.

Wizyta Patka na Ukrainie miała nieco inny charakter aniżeli w Leningradzie. W raporcie do Zaleskiego z 17 III 1927 r. oprócz relacji z oficjalnych rozmów znalazły się spostrzeżenia posła na temat sowieckiej polityki „ukrainizacji” oraz dotyczące nastrojów panujących na Ukrainie. Uważał on, że „ukrainizacja rozbudziła w Ukraińcach ducha narodowego do tego stopnia, że władze postanowiły proces ten powstrzymać”. Ludność ukraińska, zdaniem Patka, była wówczas niezadowolona z pozostawania ich kraju w granicach ZSRR, a jednocześnie zbyt zastraszona, aby otwarcie o tym mówić. Największe niezadowolenie miało budzić ubożenie tej bogatej republiki spowodowane sowieckim systemem prawnoustrojowym. „Ukraina to widzi i zaczyna się burzyć”, pisał poseł polski, ale jednocześnie dodawał, że „ruch ten jest dotąd jeszcze na ogół nieskrystalizowany” (dok. nr 23, s. 105–108).

Z *Wprowadzenia* i z dokumentów opublikowanych w recenzowanym zbiorze wynika, że kolejna z planowanych podróży Patka — na Białoruś nie doszła do skutku. W tej kwestii wiemy tylko, że 31 V 1927 r. poseł polski w Moskwie przesłał list do ministra Zaleskiego na temat ewentualnej wizyty w Mińsku¹⁶. Z listu tego dowiadujemy się jedynie, że w styczniu 1927 r. na posiedzeniu u marszałka Piłsudskiego w Belwederze zapadło postanowienie, że Patek odwiedzi konsulaty polskie w ZSRR, „w ten sposób, ażeby z racji tych odwiedzin być w stolicy każdej republiki bliżej nas obchodzącej”. Poseł prosił o potwierdzenie celowości wizyty na Białorusi. Brakuje jednak informacji o treści odpowiedzi otrzymanej z centrali.

20 IX 1927 r. Patek skierował do ministra Zaleskiego¹⁷ pismo dotyczące planu swojej podróży na Kaukaz (dok. nr 74, s. 194)¹⁸. Wizytę na Kaukazie i Krymie poseł polski złożył w dniach 11–22 października. 7 listopada pisał on do pełniącego obowiązki ministra spraw zagranicznych, Knolla, że powrócił do Moskwy „z dużą ilością spostrzeżeń w sprawach, które w swoim czasie omawialiśmy u Marszałka na posiedzeniach w Belwederze”. Wrażał gotowość osobistego zreferowania swoich wniosków i udzielenia odpowiedzi na pytania ewentualnie mu postawione (dok. 84, s. 209–210). Należy sądzić, że potencjalnymi słuchaczami tego referatu i uczestnikami dyskusji mieli być oprócz referenta Piłsudski, Zaleski, Knoll i Hołówko¹⁹.

¹⁵ Dokument ten był wcześniej publikowany: DMHSPR, t. V, dok. nr 59, s. 111–113.

¹⁶ *Stanisław Patek. Raporty*, dok. nr 48, s. 147–148. M. Gmurczyk–Wrońskiej nie udało się ustalić adresata tego listu — czy był to August Zaleski, czy podsekretarz stanu, wówczas poseł Rzymie przy Kwirynale, Roman Knoll, który w drugiej połowie 1927 r. pełnił obowiązki ministra spraw zagranicznych, pod nieobecność przebywającego na leczeniu Zaleskiego.

¹⁷ W tym czasie resortem spraw zagranicznych kierował R. Knoll. H. Bartoszewicz, *Misja dyplomatyczna Romana Knolla w Rzymie*, „Dzieje Najnowsze”, R. XLIII, 2011, nr 1, s. 66.

¹⁸ Dwa dni później, 22 września, pełniący obowiązki ministra spraw zagranicznych Knoll przesłał Patkowi pismo, z którego wynika, że termin podróży posła polskiego na Krym i Kaukaz został zaakceptowany przez MSZ. DMHSPR, t. V, dok. nr 117, s. 223.

¹⁹ Kilkanaście dni później Patek miał sposobność zreferowania Piłsudskiemu i kierownictwu MSZ swoich spostrzeżeń z podróży na Ukrainę, Kaukaz i Krym. 23 XI 1927 r. w Wilnie uczestniczył on w trwającej cały dzień naradzie Piłsudskiego z najbliższymi współpracownikami, w której między innymi wzięli udział: minister Zaleski oraz czołowi liderzy akcji prometeistycznej reprezentujący MSZ — Knoll i Hołówko oraz szef Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, ppłk Tadeusz Schätzel. Materiał przekazany przez Patka był prawdopodobnie przedmiotem trzygodzinnej konferencji w Belwederze Piłsudskiego z Zaleskim i Knollem 26 XI 1927 r. poświęconej sprawie ZSRR i Litwy. W. Jędrzejewicz, S. Cisek, op. cit., t. III, s. 96–97.

Redaktor tomu opublikowała raport posła do ministra Zaleskiego opisujący jego wrażenia z pobytu w krajach Federacji Zakaukaskiej, czyli w Armenii, Azerbejdżanie i Gruzji. Ważną częścią tego dokumentu są te spostrzeżenia polskiego dyplomaty, które mogły być przedmiotem zainteresowania prometeistów. Patek na wstępie zwraca uwagę na różnice między Ukrainą, która nigdy nie była krajem niepodległym, i republikami zakaukaskimi przywykłymi do samodzielnego bytu. Dlatego zdaniem posła dążenia niepodległościowe narodów zakaukaskich „są bardziej realne i wyraźne”, a społeczeństwa, zwłaszcza ludność „żyjąca dalekimi od miast, wśród gór, marzy o zupełnej swobodzie i samodzielności”, sprzyjając „ideologii swojej emigracji”. Jedną z przyczyn utrzymywania spokoju między władzami republik zakaukaskich a ich ludnością upatrywał Patek w pewnego rodzaju oportunizmie, „właściwym wschodnim narodom”. Uważał on, że Moskwa pokój w Armenii, Azerbejdżanie i Gruzji kupuje, dając tym krajom ze skarbu ogólnego więcej pieniędzy, aniżeli mogły one samodzielnie wypracować. Dalej pisze o znacznych nakładach na elektryfikację Gruzji i o budowie urządzeń irygacyjnych w Azerbejdżanie, które rozwijają gospodarki i podnoszą zamożność tych republik. Zasadnicze tendencje odśrodkowe, według Patka, w republikach zakaukaskich istniały, jednakże w praktyce były „one odroczone bez oznaczenia terminu”. Pomimo to twierdził on, że Polska nie powinna zaniedbywać żadnej sprzyjającej okazji do utrzymywania z tym krajami jak najbliższych kontaktów handlowych, a także politycznych. Wierzył w możliwość utworzenia w tym regionie „strefy wpływów politycznych w pożądanym dla polityki polskiej kierunku” (dok. nr 91, s. 231–234).

Patek nie tylko skrupulatnie realizował zalecenia Piłsudskiego, Knolla i Hołównki, ale także sam przejawiał zainteresowania koncepcjami prometeistycznymi i zgłaszał własne pomysły w tym zakresie. 10 sierpnia wysłał do Zaleskiego raport „o znaczeniu Syberii dla Polski w przeszłości i obecnie oraz o konieczności utworzenia polskiego konsulatu we Władywostoku”. Pisał, że Syberia „to kraj z tendencjami odśrodkowymi” i „jest wielkim szlakiem na Daleki Wschód”, co nie powinno być obojętne Polsce, która chce utrzymywać dobre stosunki z Japonią i nawiązać ściślejsze relacje z Chinami. Ustanowienie konsulatu we Władywostoku — zdaniem posła — pozwoliłoby na uzyskiwanie dobrych i pewnych informacji z wielkich i bogatych obszarów Syberii, zapewniłoby opiekę mieszkającym tam Polakom, umożliwiłoby obserwowanie życia miejscowej ludności i działalności władz lokalnych oraz stosunku ich do centralnych władz sowieckich, obserwację polityczną stosunków ZSRR z „pośrednimi i bezpośrednio sąsiadami Syberii” (dok. nr 140, s. 327–329).

Większość dokumentów opublikowanych w zbiorze *Stanisław Patek. Raporty i korespondencja z Moskwy* w całości lub w znacznej części dotyczy sytuacji wewnętrznej i polityki zagranicznej Związku Sowieckiego. Prawie wszystkie te materiały już wcześniej zostały poddane analizie przez M. Gmurczyk–Wrońską w artykule, który ukazał się w „Dziejach Najnowszych”²⁰. Nie byłoby celowe streszczanie w tym miejscu też tego artykułu, dlatego chciałbym zwrócić uwagę jedynie na najważniejsze raporty posła polskiego dotyczące sowieckiej polityki zagranicznej w latach 1927–1932. Należy zgodzić się z M. Gmurczyk–Wrońską, że Patek był „wnikliwym obserwatorem Rosji sowieckiej”²¹, chociaż wśród polskich dyplomatów zajmujących się problematyką wschodnią nie należał do wyjątków. Większość z nich to dobrzy, a niektórzy nawet wybitni znawcy Rosji i Związku Sowieckiego.

²⁰ M. Gmurczyk–Wrońska, *ZSRR w raportach Stanisława Patka*, „Dzieje Najnowsze”, R. XL, 2008, nr 4, s. 159–174.

²¹ *Stanisław Patek. Raporty*, s. 15.

Do tego grona należałoby zaliczyć zarówno niektórych poprzedników, jak i następców Patka na stanowisku szefa polskiej placówki dyplomatycznej w Moskwie²².

Patek, podobnie jak prawie wszyscy ówczesni polscy politycy i dyplomaci, trafnie postrzegał Związek Sowiecki jako państwo imperialne. Jednocześnie zwracał uwagę na wynikające z tego zagrożenia dla państw sąsiednich. Podkreślał rolę propagandy w polityce ZSRR. Za najbardziej niebezpieczną uważał ideę eksportu rewolucji — jego zdaniem — drugi, obok tradycyjnego (wojskowego), sposób prowadzenia wojny „opierający się na propagandzie, systematycznie doprowadzanej do tzw. puczów”. W raporcie z 2 IV 1927 r. do ministra Zaleskiego Patek kreślił swoją wizję urzeczywistniania sowieckiej polityki imperialnej „sposobem puczu”. Uważał on, że jeżeli propaganda komunistyczna doprowadzi w jakimkolwiek z państw do udanego przewrotu, to utworzony w tym państwie rząd komunistyczny „zwróci się do III międzynarodówki i ZSRR o pomoc przy własnej stabilizacji”. Ponadto twierdził, że punktem finalnym zwycięskiego puczu wspartego przez Moskwę będzie przyłączenie nowego kraju komunistycznego do ZSRR (dok. nr 24, s. 108–110).

Posel Polski w Moskwie nie wykluczał wojny jako metody realizacji polityki imperialnej Związku Sowieckiego. Jednak w końcu lat 20. i na początku lat 30. XX w. oceniał to państwo jako zbyt słabe do prowadzenia wojny. W kilka dni po objęciu kierownictwa polskiej placówki dyplomatycznej w Moskwie, 25 I 1927 r., w raporcie do ministra Zaleskiego pisał, że słowem najczęściej słyszczanym w sowieckim środowisku politycznym jest wojna, ale jednocześnie dodawał: „nie zdaje mi się, ażeby ktokolwiek szczerze chciał wojny lub był do wojny przygotowany” (dok. nr 2, s. 69–72). Podobna teza pojawia się także w przesłanym do szefa dyplomacji polskiej 12 III 1928 r. raporcie posła „o bolszewizmie i przygotowaniach wojennych Związku Sowieckiego”. Patek pisze o wydawaniu poważnych sum na armię i zbrojenia oraz o propagandowym mobilizowaniu opinii publicznej, aby ta wierzyła, że „ZSRR istotnie pożąda pokoju, lecz musi przygotowywać się do odporu ewentualnego ataku, grożącego mu ze strony okalających go przeciwników”. Jednakże w dalszej części raportu, jeśli nie wykluczał, to uważał za mało prawdopodobne podjęcie wówczas przez Związek Sowiecki wojny zaczepnej (dok. 122, s. 292–296).

Interesujące i trafne są spostrzeżenia zawarte w raportach Patka i jego współpracowników na temat wpływu na politykę zagraniczną ZSRR powiązań istniejących między partią bolszewicką, rządem sowieckim i Kominternem. We wrześniu 1927 r. poseł w raporcie skierowanym do ministra spraw zagranicznych stwierdzał kategorycznie, że rząd bolszewicki z jednej strony jest przedstawicielem związku państw, a z drugiej — „najzacieklejszym agitatorom bolszewizmu, jako idei podkopującej podwaliny zasad państwowości wszystkich państw kapitalistycznych”. Autor raportu uważa, że w kontaktach z ZSRR Polska musi utrzymywać stosunki z tym państwem jako z podmiotem na arenie międzynarodowej, a z drugiej musi z nim zdecydowanie walczyć, jako z wojującą siłą komunizmu, wielkim i groźnym wrogiem (dok. nr 70, s. 189–190). Trafne opinie Patka na temat roli, jaką w polityce zagranicznej Związku Radzieckiego odgrywały wzajemne relacje między partią komunistyczną,

²² Wybitnym znawcą Rosji bolszewickiej i jej polityki zagranicznej w gronie poprzedników Patka był Roman Knoll. Jego raporty z Moskwy są co najmniej równie interesujące, a oceny trafne jak posła polskiego w Moskwie w latach 1927–1932. Spośród następców Patka na taką ocenę zasługuje z całą pewnością Juliusz Łukasiewicz. M. Kornat, *Posłowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1939 i 1941–1943)*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, t. IV, 2004, nr 5 (21), s. 129–203; H. Bartoszewicz, *Okres rosyjski w karierze dyplomatycznej Romana Knolla*, cz. 1–2, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXXIX, 2004, s. 61–84; t. XL, 2005, s. 64–81.

rzędem sowieckim i III Międzynarodówką, znajdują się także w kilku innych opublikowanych raportach, między innymi z lipca 1928 r., kiedy doszło do sporu polsko–sowieckiego na tle wrogiego Polsce wystąpienia Nikołaja Bucharina podczas VI Kongresu Kominternu (dok. nr 134, s. 316–318; dok. nr 135, s. 318–319; dok. nr 136, s. 319–322; dok. nr 137, s. 322–324; dok. nr 138, s. 324–328). Mniej poważnie brzmi stwierdzenie posła polskiego zawarte w raporcie z 30 XII 1928 r., że „przeciętny działacz sowiecki jest w 70% — bolszewikiem, a tylko w 30% mężem stanu” (dok. nr 146, s. 339–341).

Patek uważnie śledził stosunki ZSRR z innymi państwami, przede wszystkim z Niemcami. W wielu jego raportach znajdują się interesujące analizy stanu relacji Moskwy z Francją, Japonią, Turcją, Wielką Brytanią, Włochami, Finlandią, Estonią, Litwą i Łotwą. Pierwszym dokumentem, spośród opublikowanych w recenzowanym zbiorze, poświęconym polityce zagranicznej Związku Sowieckiego był raport Patka do Zaleskiego z 22 II 1927 r. Poseł polski w Moskwie pisał do szefa resortu spraw zagranicznych o narastającym konflikcie sowiecko–brytyjskim²³ i wspieraniu przez Moskwę ruchów antybrytyjskich. Natomiast najlepsze — jego zdaniem — były stosunki ZSRR z Niemcami (dok. nr 25, s. 94–95). Patek uważał też za dobre relacje Moskwy z Turcją, Persją i Afganistanem, które stanowiły „część składową wytwarzanej przez ZSRR linii „wschodniego Locarna” (*raport Patka do Zaleskiego*, 15 IV 1927 r., dok. nr 25, s. 110–112).

W maju 1927 r. koncentrował swoją uwagę przede wszystkim na rozwoju wydarzeń na linii Moskwa–Londyn, poświęcając tej sprawie oddzielne depesze (*pismo Patka do Zaleskiego*, 14 V 1927 r., dok. nr 37, s. 129–130; *telegram szyfrowy Patka do MSZ*, 17 V 1927 r., dok. nr 39, s. 130–131) i raporty (*Patek do Zaleskiego*, 17 V 1927 r., dok. nr 40, s. 131–132; *Patek do Zaleskiego*, 24 V 1927 r., dok. nr 42, s. 134–135). 27 V 1927 r. Patek wysłał do Zaleskiego obszerny raport poświęcony w znacznej części polityce zagranicznej Związku Sowieckiego. W dokumencie tym poseł podkreślał, że wśród niepowodzeń ponoszonych przez Moskwę na arenie międzynarodowej (m.in. fiasko polityki sowieckiej w Chinach i nieudane próby zbliżenia się do Japonii) największą porażką było zerwanie przez Wielką Brytanię stosunków dyplomatycznych z ZSRR. Uważał on, że po udanej wizycie prezydenta i ministra spraw zagranicznych Francji w Londynie i po zakończonej fiaskiem wizycie Cziczeryna w Paryżu, legła w gruzach sowiecka koncepcja uformowania bloku, złożonego ze Związku Sowieckiego, Niemiec i Francji, który ostrzem swym miałby być skierowany przeciwko Anglii. Wśród innych niepowodzeń dyplomacji sowieckiej Patek wymienił także „niezycliwą obojętność” Włoch wobec ZSRR po zerwaniu stosunków dyplomatycznych z tym państwem przez Wielką Brytanię i osłabnięcie probolszewickiej polityki Turcji. W konkluzji stwierdzał, że sytuacja Związku Sowieckiego na arenie międzynarodowej uległa znacznemu pogorszeniu i skazywała Moskwę na zacieśnienie więzów z Niemcami (dok. nr 45, s. 139–146).

Stosunki ZSRR z Niemcami i Litwą w pismach Patka kierowanych do centrali MSZ pojawiały się najczęściej w kontekście relacji na linii Moskwa–Warszawa. Poseł podzielał opinię przychylnych Polsce dyplomatów akredytowanych w Moskwie (głównie francuskich, włoskich i japońskich), że „w konflikcie polsko–litewskim ścierają się nie tylko sprawy

²³ Konflikt brytyjsko–sowiecki zapoczątkowało przeprowadzenie przez brytyjską policję rewizji w siedzibie rosyjskiej misji handlowej i przedsiębiorstwa Wszechrosyjskiego Towarzystwa Kooperacyjnego, które działały na mocy brytyjsko–sowieckiego układu handlowego z 1921 r. Podczas przeszukania znaleziono tam materiały świadczące o działalności propagandowo–wywrotowej prowadzonej przez Moskwę na terytorium Wielkiej Brytanii. Było to podstawą zerwania przez Wielką Brytanię stosunków dyplomatycznych ze Związkiem Sowieckim 27 V 1927 r. *Stanisław Patek. Raport*, s. 24–25.

Polski i Litwy, ale prócz nich skomplikowane interesy Niemiec i sowietów” (*raport Patka do Zaleskiego*, 2 I 1928 r., dok. nr 99, s. 261–263). Wzrost sił oraz wzajemne zbliżenie Niemiec i ZSRR uważał on za największe niebezpieczeństwo dla Polski (*raport Patka do Zaleskiego*, 14 II 1928 r., dok. nr 120, s. 288–289). 12 VI 1928 r. w raporcie do szefa dyplomacji polskiej pisał, że „łączność pomiędzy Niemcami a ZSRR jest duża, silna i oparta na bardzo realnych podstawach”. Środowiska niemieckie w Rosji, w tym niemiecki korpus dyplomatyczny w tym kraju, charakteryzował jako działające „celowo, umiejętnie i podstępnie” przeciwko Polsce (dok. nr 127, s. 304–308).

Podobnie jak narastaniu konfliktu brytyjsko–sowieckiego w maju 1927 r., dużo miejsca w swoich raportach poświęcił Patek przywróceniu tych stosunków dyplomatycznych między ZSRR i Wielką Brytanią po zwycięstwie wyborczym Partii Pracy w wyborach parlamentarnych w końcu 1929 r. Już 7 czerwca relacjonował ministrowi Zaleskiemu panujące wówczas w Moskwie optymistyczne nastroje związane z dojściem do władzy brytyjskich socjaldemokratów. „Z pewną dozą przesady — konkludował swoją relację na ten temat — można powiedzieć, że wybory w Anglii miały nie mniejsze znaczenie dla ZSRR, jak dla samej Anglii” (dok. nr 164, s. 376–378). Ponowne nawiązanie w drugiej połowie 1929 r. brytyjsko–sowieckich stosunków dyplomatycznych doprowadziło do tak daleko idącej zmiany oceny polityki Londynu przez władze sowieckie, że premier Władimir Mołotow w przemówieniu wygłoszonym 4 I 1931 r. — które Patek streścił w telegramie do MSZ — zaliczył Wielką Brytanię, obok Niemiec, Turcji, Włoch, Japonii, Persji i Afganistanu, do państw, z którymi stosunki ZSRR określił jako normalne. Szef rządu sowieckiego Polskę w tym przemówieniu wymienił tylko raz, „zaliczając ją do państw, w których pełną parą idzie przemysł wojenny” (dok. nr 193, s. 412)²⁴. Kolejne wystąpienie szefa rządu sowieckiego poświęcone polityce zagranicznej, wygłoszone 8 III 1931 r. na VI zjeździe Rad ZSRR, zostało obszernie omówione w sprawozdaniu sekretarza poselstwa, Stanisława Zabieli, umieszczonym w raporcie do Zaleskiego z dnia 10 marca. Mołotow najpierw przedstawił rolę delegacji sowieckiej w pracach komisji przygotowawczej do konferencji rozbrojeniowej w Genewie, a następnie dokonał oceny stanu stosunków Związku Sowieckiego z poszczególnymi państwami, rozpoczynając od Niemiec i stwierdzając, że relacje pomiędzy Moskwą a Berlinem kształtują się na podstawie ścisłej współpracy politycznej i ekonomicznej. Polsce poświęcił niewiele uwagi. Oświadczył, że stosunki między obu państwami nie wykazują poprawy, „zapoczątkowane w protokole moskiewskim²⁵ kroki nie znajdują kontynuacji, a wszelkie inicjatywy sowieckie zmierzające do rozwoju wspólnych stosunków rząd polski pozostawia bez odpowiedzi” (dok. nr 196, s. 416–420).

We *Wprowadzeniu* Redaktor zbioru stwierdza, że Patek z racji pełnionej wcześniej funkcji posła w Tokio znał problematykę Dalekiego Wschodu i w raportach z Moskwy „analizował pozycję ZSRR w tym regionie oraz politykę Chin i Japonii” (s. 19). M. Gmurczyk–Wrońska opublikowała tylko dwa raporty posła polskiego w Moskwie na temat konfliktu japońsko–chińskiego, z 10 i 23 XI 1931 r. (dok. nr 211, s. 446–448 i dok. nr 215, s. 454–457). W przy-

²⁴ Redaktor recenzowanego zbioru dokumentów nie umieściła przypisu informującego o wcześniejszej publikacji tego dokumentu. Zob. *PDD 1931*, dok. nr 2, s. 2–3.

²⁵ 9 II 1929 r. w Moskwie przedstawiciele Estonii, Łotwy, Polski, Rumunii i ZSRR podpisali protokół o przedterminowym, regionalnym wprowadzeniu w życie postanowień paktu Brianda–Kelloga. Dokument ten w historiografii nazywany jest „protokołem moskiewskim” lub „protokołem Litwinowa”. W recenzowanym zbiorze zostało opublikowanych siedem dokumentów dotyczących negocjacji i podpisania protokołu moskiewskiego (nr.: 141, 148, 149, 150–153).

pisie do pierwszego z tych dokumentów znajduje się informacja o materiałach dotyczących konfliktu mandżurskiego umieszczonych w zbiorze *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1931*. Jednakże Mariusz Wołos nie opublikował szeregu raportów Patka i jego współpracowników z zakresu tej problematyki. Nie znalazły się one także w recenzowanym zbiorze²⁶.

W tomie *Stanisław Patek. Raporty i korespondencja z Moskwy (1927–1932)* znalazło się tylko 5 dokumentów dotyczących kwestii rokowań na temat układu o nieagresji, wznowionych przez posła polskiego w Moskwie w sierpniu 1931 r. z kierownictwem Ludowego Komisariatu Sprawa Zagranicznych ZSRR, w tym 3 raporty Patka do Zaleskiego, które wcześniej, dwukrotnie, zostały wydane drukiem (dok. nr 214, s. 451–454; dok. nr 216, s. 457–459; dok. nr 219, s. 464–465). Interesującym, niepublikowanym wcześniej dokumentem jest sprawozdanie radcy poselstwa Alfreda Ponińskiego w sprawie rokowań francusko-sowieckich. Wynika z niego, że ZSRR o parafowaniu 10 VII 1931 r. paktu o nieagresji z Francją poinformował państwa, z którymi pozostawał w bliskich stosunkach, natomiast Paryż fakt ten trzymał w tajemnicy przed polskim sojusznikiem. Na uwagę zasługuje także zawarta w sprawozdaniu konkluzja o istnieniu ścisłej współpracy dyplomatycznej między Moskwą, Berlinem, Rzymem i Ankarą. Poniński dodawał, że poselstwo polskie w ZSRR podtrzymuje pogląd sformułowany we wcześniejszych raportach „na temat utrwalania się rewizjonistycznego bloku, którego głównym ośrodkiem jest Moskwa, a ostatnim słabym ogniwem Kowno” (dok. nr 209, s. 443–444). Piątym, ostatnim z tej grupy dokumentów jest telegram Patka do MSZ z 16 X 1932 r. o notatce doręczonej posłowi polskiemu w Moskwie przez Maksima Litwinowa, zawierającej informację o powiadomieniu przez Związek Sowiecki rządu francuskiego o gotowości Moskwy do zakończenia prac nad ostateczną redakcją paktu z Rumunią. Ludowy komisarz spraw zagranicznych prosił o przekazanie tej informacji do Warszawy (dok. nr 222, s. 466–467). Dokument ten zamykał całości rokowań prowadzonych przez Patka w okresie jego misji w Moskwie na temat zagwarantowania bezpieczeństwa granic Polski, Rumunii i państw bałtyckich ze Związkiem Sowieckim²⁷.

Zbiór raportów i korespondencji Patka z Moskwy należy uznać za dzieło wartościowe. Redaktor recenzowanego tomu dokumentów włożyła ogromny wysiłek w przeprowadzenie kwerendy w aktach MSZ RP i polskich placówek dyplomatycznych z lat 1927–1932. Opublikowany materiał — jej zdaniem — jest odzwierciedleniem stanu zachowanych archiwaliów z tego okresu. Ocenia, że dysponujemy w stopniu zadowalającym dokumentami z lat

²⁶ W zespole akt Ambasady RP w Moskwie, przechowywanym w AAN w Warszawie, w tece o sygn. 17, oprócz opublikowanego przez Wołosa raportu Alfreda Ponińskiego z 28 września (s. 4–9) i opublikowanych przez M. Gmurczyk–Wrońską raportów Patka z 10 listopada (s. 21–25) i 23 listopada (s. 30–35) znajdują się także inne raporty dotyczące konfliktu mandżurskiego: dwa raporty *chargé d'affaires*, Adama Zielezińskiego z 8 października (s. 10–12) i z 21 października (s. 13–14), raport *chargé d'affaires* Jana Karszo–Siedlewskiego z 1 listopada (s. 15–20) oraz dwa raporty Patka: z 17 listopada (s. 26–29) i z 30 listopada (s. 36–38); H. Bartoszewicz, *Polityka wschodnia II Rzeczypospolitej w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych z 1931 r.*, „Dzieje Najnowsze”, R. XLI, 2009, nr 4, s. 141.

²⁷ 25 VII 1932 r. w Moskwie poseł Stanisław Patek i zastępca ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR Nikołaj Kriestinski złożyli podpisy pod tekstem polsko-sowieckiego paktu o nieagresji. Kilka miesięcy wcześniej zostały zawarte pakt: sowiecko-fiński — 21 stycznia, sowiecko-łotewski — 5 lutego i sowiecko-estoński — 4 V 1932 r. Porozumienia z ZSRR nie osiągnęła ostatecznie Rumunia. Pakt polsko-sowiecki, podobnie jak francusko-sowiecki zawarty 29 XI 1932 r., zostały w Bukareszcie przyjęte nieprzychylnie, jednakże rumuńskie MSZ oficjalnie poparło podpisanie tych dokumentów prawnomiędzynarodowych. W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 386–393.

1927–1929, natomiast dokumenty z drugiej połowy 1930 r. i w mniejszym stopniu z 1931 r. budzą niedosyt z powodu braku ich dostatecznej liczby, a rok 1932 „prezentuje się pod tym względem wręcz katastrofalnie” (s. 8). Lektura zbioru wydaje się potwierdzać tę diagnozę. Opublikowanych 98 dokumentów z 1927 r. i 49 dokumentów z 1928 r. pozwala na dokładne prześledzenie dwóch pierwszych lat misji Patka w Moskwie. Dobrze ilustrują one pracę posła, jego ocenę stosunków polsko–sowieckich i stosunków międzynarodowych, jego opinie na temat ZSRR oraz polityki zagranicznej i dyplomacji państwa polskiego. Natomiast zamieszczone w zbiorze materiały z 1929 r. — 30 dokumentów, z 1930 r. — 15 i z 1931 r. — 27 nie pozwalają na pełne ukazanie aktywności Patka jako posła, nie dają pełnego obrazu problemów, z jakimi stykał się jako szef placówki dyplomatycznej, i jak trudności te starał się rozwiązywać. Wynika to nie tylko ze stanu zachowania źródeł do dziejów dyplomacji polskiej końca lat 20. i początku lat 30. XX w., ale i w pewnym stopniu z przyjętej przez Redaktor zasady umieszczania w zbiorze głównie dokumentów publikowanych po raz pierwszy.

* * *